

ATATÜRK DÖNEMİNDE TÜRKİYE-YUNANİSTAN İLİŞKİLERİ, 1923-1938

Bestami S. BİLGİÇ*

ÖZET

Türkiye Cumhuriyeti Devleti büyük oranda 1919-1922 yılları arasında Yunanistan'a karşı yapılan bir savaş sonrasında kurulabilmiştir. 1923 yılında imzalanan Lozan Antlaşması'yla Atina ile Ankara aralarındaki savaşa bir son vermiş ve barışı tesis etmeye çalışmışlardır. Ancak bir antlaşma imzalanmış olmasına rağmen iki ülke arasındaki ilişkiler normalleşmemiştir. Özellikle Lozan'da hükme bağlanan nüfus mübadelesinin uygulanmasından kaynaklanan sorunlardan dolayı iki ülke arasındaki ilişkiler gerilimli bir seyir takip etmiştir. Daha sonra özellikle iki devlet adamının, Türkiye adına Mustafa Kemal Atatürk'ün ve Yunanistan adına Eleftherios Venizelos'un girişimleri sayesinde 1930 yılından itibaren Türkiye ile Yunanistan arasında iyi komşuluk ilişkileri kurulabilmiştir. Atatürk'ün 1938 yılındaki vefatına kadar Türkiye ile Yunanistan kalıcı dostluk tesis edilmesi adına çaba göstermişler ve aralarındaki barışı tüm Balkan coğrafyasına teşmil etmeye çalışmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Venizelos, Türkiye, Yunanistan.

* Doç. Dr., İpek Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara, TÜRKİYE. bsbilgic@ipek.edu.tr

TURKISH - GREEK RELATIONS IN ATATÜRK PERIOD, 1923 - 1938

ABSTRACT

The Turkish Republic was founded after an arduous struggle against invading Greek forces between the years of 1919 and 1922. With the conclusion of the Lausanne Treaty in 1923, Ankara and Athens aimed at establishing peace amongst them. Even though a treaty was signed, normalization of bilateral relations did not ensue. Tense atmosphere persisted mainly due to problems that arose during the implementation of the exchange of populations which was part of the larger Lausanne settlement. Later on, nonetheless, starting with the year of 1930, good neighborly relations between the two countries were established mainly thanks to endeavors of two statesmen, namely Mustafa Kemal Atatürk and Eleftherios Venizelos. Until Atatürk passed away in 1938, Turkey and Greece did not spare any efforts for the institutionalization of peace firstly amongst them and later amongst other Balkan powers.

Key Words: Atatürk, Venizelos, Turkey, Greece.

GİRİŞ

24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması'nın imzalanmasıyla Türkiye ile Yunanistan arasında mutlak barış tesis edilememiştir. Özellikle, bu antlaşmanın bir parçası olan nüfus mübadelesi sözleşmesinin hükümlerinin uygulanması sırasında çıkan sorunlardan dolayı Türkiye-Yunanistan ilişkileri bir süre daha gerilimli bir seyir takip etmiştir. Mübadele meselesi dışında iki ülkedeki azınlıkların durumu, Patrikhane meselesi ve Yunanistan'da 1922'den beri bir türlü siyasi istikrarın sağlanamaması da ilişkilerin normalleşmesinin önündeki engellerdi¹. Bu durum 1930 yılına kadar sürdü. 1930 yılında iki ülke aralarındaki sorunların halli yoluna gittiler ve 1954 yılında Kıbrıs sorununun uluslararası bir mesele haline gelip iki ülke ilişkilerini gerginleştirmesine kadar iyi komşuluk çerçevesinde ilişkilerini sürdürdüler. Bu makalede Türkiye ile Yunanistan arasındaki dostluğun Türkiye adına temellerini atan Mustafa Kemal Atatürk'ün dönemi incelenmektedir.

Atatürk döneminde Türkiye-Yunanistan ilişkileri iki kısımda anlatılacaktır. Birinci kısım Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından 1930 yılındaki Ankara antlaşmalarının imzalandığı zaman dilimini kapsamaktadır. İkinci kısım ise 1930 yılından Atatürk'ün vefat ettiği 1938 yılına kadar olan periyodu içermektedir. Makalede esas olarak 1919-1922 yılları arasında birbirleriyle çetin bir savaş vermiş olan iki ülkenin nasıl olup da yaklaşık sekiz yıl sonra iyi komşular haline geldiği ve iyi komşuluk ilişkilerinin 1930 yılından sonra nasıl kurumsallaştığı sorularının cevabı aranmaktadır.

1 **National Archives Research Administration Military Intelligence Division (NARA - MID)**, 2657-T-416/7, 14 Haziran 1929; Harry Psomiades, **Greek-Turkish Relations, 1923-1930: A Study in the Politics of Rapprochement**, Columbia University, 1962, s.99; Vyrion Theodoropoulos, **Oi Tourkoi kai Emeis**, Fytraki, Athina, 1988, s.118. Türkiye-Yunanistan ilişkilerinin normalleşmesine engel olan bir diğer mesele ise Trakya'daki Türk-Yunan sınırını Meriç'in hangi kolunun belirleyeceği idi. Ancak 1926 yılı itibariyle tarafların yaklaşımları sonucu mesele önemli bir sorun haline gelmeden gündemden düşmüştü. Bu konuda detaylı bir bahis için bk.: Mustafa Sıtkı Bilgin, "Atatürk Döneminde Türkiye'nin Balkan Diplomasisi (1923-1930)", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XX, S 60 (2004), s. 807-810.

Lozan'dan Ankara Antlaşması'na Türkiye-Yunanistan İlişkilerinde Mübadele Sorunu (1923-1930)

Emval-i Metruke

1923 yılının Temmuz ayında imzalanan Lozan Antlaşması'na göre Türkiye'deki Rumlar ile Yunanistan'daki Müslümanlar karşılıklı olarak mübadele edeceklerdi. Batı Trakya'daki Türkler ile İstanbul'daki Rumlar mübadeleye tabi olmayacaklardı. Bu iki nispeten küçük azınlık topluluğu dışındaki nüfusun karşılıklı yer değiştirmesiyle uzun zamandır ikili ilişkilerin gergin geçmesinin temel sebepleri arasında sayılan azınlıklar meselesinin çözüleceği varsayılmıştı. Ancak iş teoriden pratiğe geçirildiğinde önemli problemlerle karşılaşıldı.

Mübadelelerin uygulanmasında karşılaşılan belki de en büyük sorun mübadillerin geride bıraktıkları malların akıbetinin ne olacağı idi. Mübadele sözleşmesine göre mübadiller yanlarında, götürebilecekleri her şeyi alabileceklerdi. Yanlarında götüremeyecekleri eşyaları ise gümrük vergisi ödmeden yeni ülkelerine gönderebileceklerdi². Gönderilemeyen malların değeri Muhtelit Mübadele Komisyonu³ tarafından kayıt altına alınacak ve buna dair bir belge mübadillere verilecekti. Mübadiller yeni ülkelere vardıklarında bu belgelerle ilgili hükümete başvurup mallarının tazminini talep edeceklerdi. Bu tazminat işlemi o ülkede kalan mübadil mallarıyla yapılacaktı. Eğer mübadillere verilen mal, tazminatı tam karşılamıyorsa geri kalanın ödenmesi işlemi mübadele sözleşmesinin ilgili hükümlerine göre yapılacaktı⁴.

Bununla birlikte mübadele sözleşmesinde malların likidasyonunun nasıl yapılacağı belirtilmesine rağmen iş pratiğe döküldüğünde birçok sorunla karşılaşıldı⁵. Emekli büyükelçi Vyron Theodoropoulos bu konudaki sorunların birçoğu-

2 Stephen P. Ladas, **The Exchange of Minorities**, The Macmillan Company, New York, 1932, s. 423 ve 443.

3 Mübadele sözleşmesi mübadelenin uygulanması ve geride kalan emvalin dağıtılması görevini yürütmek üzere yedi üyeden oluşan bir karma komisyon tesis etmişti. Bu komisyona Türkiye ve Yunanistan ikiye üye vermişlerdi. Diğer üç üye ise Milletler Cemiyeti'nin belirlediği tarafsız üç ülkeden seçilmişlerdi. Bk.: Ladas, **a.g.e.**, s. 353-376; Raoul Blanchard, "The Exchange of Populations between Greece and Turkey", **Geographical Review**, C 15, S 3, Temmuz 1925, s. 451.

4 Ladas, **a.g.e.**, s.346-347, 421, 442-443 ve 458.

5 Kemal Arı, **Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç 1923-1925**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s.73.

nun Türk tarafınca çıkarıldığını iddia etmiş ancak bu hususta herhangi bir delil sunmamıştır⁶. 1930'ların başında Balkanlardaki nüfus mübadeleleri ile ilgili en kapsamlı çalışmaya imza atan Stephen Ladas ise kabahatin Mübadele Komisyonu'ndaki Türk ve Yunan temsilcilerde olduğunu yazmaktadır. Komisyon, likidite edilecek mallar hakkında gerekli bilgiyi toplamadan işe koyulmuştur⁷. 1926 yılında Milletler Cemiyeti'nin Rum mültecilerin yerleştirilmesi hakkında hazırladığı bir raporda da mübadillerin terk etmek zorunda kaldıkları mallar hakkında kesin bilgiler olmaması hususunun altı çizilmiştir⁸. Komisyonun Yunan üyelerinden Alexander Pallis de işin kendisinin gerçekten çok zor olduğunu dolayısıyla komisyondan ziyade mübadele sözleşmesinin terk edilmiş malların likidasyonu hakkındaki maddesini yazanların kabahatli sayılması gerektiğini yazmaktadır⁹.

Sorunlardan birisi mallar hakkında dilekçe veren şahısların mübadil statüsünün belirlenmemesinden kaynaklanıyordu. Başka bir sorun ise şahsın, kendisinin olduğunu iddia ettiği malın kendisine ait olduğuna dair bir belge sunamamasıydı. Üçüncü bir problem, hak iddia edilen malın değerinin tespitinde yaşanıyordu. Dördüncüsü, mübadillerin mağdur olmaması için likidasyon işleminin çok kısa bir süre içinde yapılmasının gerekli olmasıydı¹⁰. Ayrıca bütün bu sorunlar komisyonda tartışılırken Türk ve Yunan temsilciler mübadillerin ve geride kalan azınlıkların maruz kaldıkları muameleden dolayı birbirlerini suçladıkları için bu durum malların likidasyonu meselesini daha da güçleştiriyordu¹¹.

Etabli Sorunu

Mübadele sözleşmesinin 2. maddesine göre 30 Ekim 1918 tarihinden önce vilayet sınırları 1912'deki bir yasayla belirlenmiş olan İstanbul'da mukim olan Rumlar ile 1913 yılında imzalanan Bükreş Antlaşması'nda belirlenen sınırın do-

6 Theodoropoulos, **a.g.e.**, s. 119.

7 Ladas, **a.g.e.**, s. 374.

8 **Greek Refugee Settlement**, Publications of the League of Nations, 1926, s. 33-34.

9 A.A. Pallis, "The End of the Greco-Turkish Feud", **Contemporary Review**, S 138, 1930, s. 617.

10 **National Archives Research Administration Department of State (NARA - DS) 767. 68115/143**, 15 Ekim 1930; Arı, **a.g.e.**, s. 73; A. A. Pallis, "Exchange of Populations in the Balkans", **The Nineteenth Century and After**, Mart 1925, s. 382.

11 **NARA-DS. 767.68115/143**, 15 October 1930; Ladas, **a.g.e.**, s. 376.

ğusunda kalan ve sözleşme metninde Batı Trakya diye ifade edilen bölgede sakin olan Müslümanlar mübadele haricinde tutulmuşlar ve etabli olarak kabul edilmişlerdir¹².

Ancak Türkiye ve Yunanistan etabli terimini farklı yorumlamışlardır. 1930 yılına kadar bu sorun tam olarak çözülememiştir. Muhtelit Mübadele Komisyonu'ndaki Türk temsilcilere göre bir kişinin etabli statüsü ancak Türk iç hukukuna göre belirlenebilirdi. Mondros Mütarekesi'nden önce İstanbul'a yerleşen ve İstanbul'daki yetkili merciler tarafından kaydedilen Rum Ortodokslar etabli sayılabilirlerdi. Ancak Yunan temsilciler Lozan Antlaşması'nda herhangi bir şekilde Türk yasalarına atıf olmadığını öne sürerek bu yoruma itiraz etmişlerdi. Yunanlar, İstanbul'a Mondros Mütarekesi'nden önce gelen Rum Ortodoksların şehre yerleşme amacıyla gelmiş olmalarının yeterli olması gerektiğini iddia ediyorlardı. Bu yüzden İstanbul'daki yetkili mercilere kendilerini kayıt ettirmemiş olmaları etabli statüsüne hanel getirmemeliydi. Bu konu Muhtelit Mübadele Komisyonu'nda uzunca bir süre görüşüldükten sonra 1924 yılının Eylül ayında komisyonun hukuk komitesine havale edildi. Ancak buradan bir sonuç çıkmadı¹³.

Türk hükümeti 10 Ekim 1924'te bir duyuru yayınlayarak seyahat belgesi olan tüm Rum Ortodoksların bir hafta içinde Türkiye'yi terk etmeleri gerektiğini ilan etti. Diğer tüm Rum Ortodoksların İstanbul'a ne zaman yerleştiklerini gösteren belgeleriyle birlikte polise başvurmaları gerekiyordu. İstanbul'daki Amerikan Yüksek Komiseri Amiral Mark Lambert Bristol çok sayıda kişinin kendini polise kayıt ettiremediğini yazmıştı. Çünkü bu kapsama girenlerin çoğunluğu hizmet sektöründe çalışan okuma-yazması olmayan kişilerdi. Netice itibariyle İstanbul polisi 18 Ekim sabahı kendisini kayıt ettiremeyen Rum Ortodoksları Yedikule'deki bir kampta topladı. Ancak daha sonra Muhtelit Mübadele Komisyonu'nda varılan bir mutabakatla bu işlem durduruldu. Bu süre zarfında yaklaşık 3500 Rum

12 Melek Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler" içinde Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası Kuruluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.338-339; M. Murat Hatipoğlu, **Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan 1923-1954**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1997, s. 45-47.

13 **Türkiye Dış Politikasında 50. Yıl: Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paketi: 1923-1934**, T.C. Dışişleri Bakanlığı, Ankara, 1974, s. 170-171; **Survey of International Affairs 1925**, Vol. 2, Oxford University Press, 1927, s. 260-261; İbrahim Erdal, **Mübadele, Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan 1923-1925**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 64-65; Fırat, a.g.m., s.339; Hatipoğlu, a.g.e., s.48; Bilgin, a.g.m., s.806.

Ortodoks kampta toplanmıştı. Ancak bunların tamamının mübadeleye tabi olup olmadığı henüz kesinlik kazanmış değildi¹⁴.

Yunan hükümeti 21 Ekim'de Milletler Cemiyeti'ne başvurdu. Türk hükümetinin Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun etabli konusundaki son kararını beklemeden tek başına hareket ettiğini iddia ederek İstanbul polisinin yapmış olduğu işlemi protesto etti. Ayrıca, mübadeleye tabi olmayan Rum Ortodoksların da alıkonanlar arasında olduğunu ekledi. Yunanistan'ın bu protestosu üzerine Milletler Cemiyeti'nin Dış İlişkiler Bürosu Başkanı S. Duremond Muhtelit Mübadele Komisyonu'nu 22 Ekim'de Brüksel'de bir toplantıya davet etti¹⁵.

Milletler Cemiyeti himayesinde yapılan görüşmelerde Yunanlar yukarıdaki iddialarını tekrarladılar. Türk temsilci Fethi Bey ise İstanbul polisinin sadece Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun kararlarını uyguladığını, Türk hükümetinin komisyonun yetkilerini üzerine almadığını ve komisyonun etabli tanımını kabul etmeye hazır olduklarını belirtti. Aslında komisyon henüz bir karar vermemişti. Dolayısıyla Türk hükümeti etabliyi kendi yorumlamasına uygun bir şekilde hareket edebilirdi. Komisyon başkanı General Manuel Manrique De Lara komisyonda tartışılmaya devam edilen bir konunun Milletler Cemiyeti'nde görüşülmesinin doğru olmadığını söyledi. Ayrıca Türk polisinin bazı hatalar yapmış olduğunu ancak komisyonun müdahalesi sonucu yaptığı işlemleri durdurduğunu belirtti¹⁶.

Bu sırada Yunan Dışişleri Bakanlığı konu Milletler Cemiyeti'nin gündemindeyken Türk yetkililerin Rum Ortodoksları alıkoyma işlemini durdurması ge-

14 **NARA-MID**. 2657-V-425/9, 29 Ekim 1924 tarihli dokümanda İstanbul'daki Amerikan Yüksek Komiseri'nden Dışişleri Bakanı'na gönderilen 25 Ekim 1924 tarihli 1370 no.lu telgraf; **Times**, 20 Ekim 1924; **Survey of International Affairs 1925**, s.261. Alexis Alexandris kampta toplananların sayısını 4452 olarak vermektedir. Bk.: Alexis Alexandris, **The Greek Minority of İstanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974**, Center for Asia Minor Studies, Athens, 1983, s.114. İbrahim Erdal bu Rumlar arasında Anadolu'dan İstanbul'a gelen mübadeleye tabi Rumların olduğunu yazmaktadır. İstanbul'daki Tali Mübadele Komisyonu yirmi bin Ruma pasaport vermiş olmasına rağmen bu Rumların çok azı Yunanistan'a gitmiştir. Dolayısıyla İstanbul'da çok sayıda mübadeleye tabi firari Rum bulunmaktadır. İstanbul polisinin Türkiye dışına göndermeye çalıştığı Rumlar bunlar olmalıdır. Bk.: Erdal, **a.g.e.**, s.69.

15 **Survey of International Affairs 1925**, s. 261-262; **Türkiye Dış Politikasında 50. Yıl**, s.172 ve 175-176.

16 **Türkiye Dış Politikasında 50. Yıl**, s. 174-176; **Survey of International Affairs 1925**, s.262; Psomiades, **Greek-Turkish Relations 1923-1930**, s. 166.

rektiğini talep etti. Yoksa iki ülke arasındaki ilişkiler ciddi zarar görebilirdi. Türk Dışişleri Bakanlığı ise Atina'nın yaptığı suçlamaları reddetti. Ankara, Atina'nın tavrının iyi komşuluk ilişkileri ile tevtil edilemeyeceğini belirtti¹⁷.

Türk Dışişleri Bakanı İsmet Bey hükümetinin durumdan duyduğu rahatsızlığı 28 Ekim 1924 tarihli bir telgrafında Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri'ne ilettili. Türk hükümetinin etabli meselesi Muhtelit Mübadele Komisyonu'nda görüşülürken Yunanistan'ın konuyu Milletler Cemiyeti'ne götürmesini uygun görmediğini belirtti. Zaten komisyon Milletler Cemiyeti'ni temsil ediyordu. Milletler Cemiyeti, Türkiye'nin karşı çıkmasını haklı buldu ve komisyonun konuyu görüşmeye devam etmesini uygun gördü. Eğer komisyon bir sonuca ulaşamazsa o zaman mesele La Hey'deki Uluslararası Daimi Adalet Divanı'na götürülecekti. Adalet Divanı bu konuyla ilgili bir tavsiye kararı alacaktı. Nitekim komisyon bir karar alamadı. Bu yüzden Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri 13 Aralık 1924'te Adalet Divanı'ndan konuyla ilgili tavsiye görüşü istedi¹⁸.

Adalet Divanı 21 Şubat 1925'te kararını açıkladı. Bu tavsiye kararında bir kişinin etabli sayılabilmesi için İstanbul'a 30 Ekim 1918'den önce yerleşme niyetiyle gelmiş ve orada kalmış olmasının yeterli olduğunu belirtti¹⁹. Bu kararın Yunan görüşünü desteklediği söylenebilir. Zira Yunanların, mübadele sözleşmesinde Türk yasalarına atıf yapılmadığı görüşü destek görmüştü. Ancak bu karar sadece tavsiye niteliğindedeydi ve etabli sorununu çözmüyordu. Kimlerin etabli sayılacağı daha sonra 1930 yılında karara bağlanacaktı.

Patrikhane Meselesi

Ankara Hükümeti, Patrikhane'nin 1919-1922 yılında kendisine karşı yapılan siyasi ajitasyonun merkezlerinden biri olduğunu düşünüyordu. Bu yüzden Lozan görüşmeleri sırasında Türk delegasyonu Patrikhane'nin Türkiye'de kalmaması için yoğun uğraş vermişti. Buna rağmen müzakereler sonucunda Patrikhane'nin İstanbul'da kalmasına razı oldu. Ancak Patrikhane siyasetten uzak duracak ve sa-

17 **Türkiye Dış Politikasında 50.Yıl**, s. 174-175.

18 **Türkiye Dış Politikasında 50.Yıl**, s. 177; **Survey of International Affairs 1925**, s. 262; Psomiades, **Greek-Turkish Relations 1923-1930**, s. 166.

19 **Publication of the Permanent Court of International Justice**, Series B, no. 10, s.25-26; **Survey of International Affairs 1925**, s. 262-263; Psomiades, **Greek-Turkish Relations 1923-1930**, s. 167; Erdal, **a.g.e.**, s.66; Fırat, **a.g.m.**, s.339.

dece dini işlerle meşgul olacaktı²⁰. Ankara Hükümeti'nin özellikle rahatsız olduğu Patrik IV. Meletios, 10 Temmuz 1923'te İstanbul'dan ayrıldı. Görünürdeki sebep sağlığının kötü olmasıydı. Ancak bazı kaynaklar Meletios'un hayatından endişe ettiğini ve Yunan hükümetinin de Meletios'a İstanbul'u terk etmesi için baskı yaptığını iddia etmişlerdir²¹. Meletios'un şehirden ayrılmasından bir gün sonra Patrikhane siyasi ve idari faaliyetlerini tamamen durdurduğunu ve Rum Ortodoks din adamlarının Osmanlı dönemindeki imtiyazlarını tekrar talep etmeyeceklerini ilan etti²².

13 Aralık 1923'te patriklik makamına VII. Gregorios oturdu. Ancak bu sorunsuz bir şekilde gerçekleşmedi. Türk Ortodoks Kilisesi Patriği Papa Eftim, Gregorios'un seçilmesine karşı çıktı. Gregorios'un patrikliğinin ilk birkaç ayı Papa Eftim'in muhalefetine meydana getirdiği sorunlarla uğraşmakla geçti. Papa Eftim bir ara Fener'i işgal etti ve Gregorios'u istifaya zorladı. Ancak Ankara'nın müdahalesiyle Papa Eftim Fener'den çıkartıldı ve işgal sona erdirildi²³.

Türk hükümeti, 1924 yılının Mart ayında halifeliğin lağvedildiğini ilan etti. Bunun üzerine Türk basınında bazı kalemler Patrikhane'nin de kapatılmasını istediler. Ancak Türk hükümeti böyle bir işe kalkışmadı ve Gregorios 16 Kasım'daki vefatına kadar ciddi bir problemle karşılaşmadı. Gregorios'tan sonra patriklik makamına 17 Aralık'ta Constantine Arapoglou seçildi²⁴. Arapoglou'nun patrik seçilmesi etabli tartışmasını yeniden alevlendirdi.

- 20 **Lausanne Conference on Near Eastern Affairs, 1922-1923, Records of Proceedings and Draft Terms of Peace**, Turkey No 1 (1923), Cmd. 1814, s. 316-317, 324-325, 332-333 ve 336-337; **NARA-DS** 767.68115/143, 15 Ekim 1930; **Survey of International Affairs 1925**, s. 26; M. Cemil Bilsel, **Lozan**, C II, İstanbul, Sosyal Yayınlar, 1998, s. 296; Philip Marshall Brown, "The Lausanne Conference". **American Journal of International Law**, C 17, S 2, Nisan 1923, s. 291; Bilal Şimşir (ed.), **Lozan Telgrafları**, C 1, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990, s. 362; Erdal, **a.g.e.**, s. 87-93; Fırat, a.g.m., s.334-335; Hatipoğlu, **a.g.e.**, s.58-61.
- 21 "The Greek Patriarch Leaving Constantinople", **NARA-MID**. 2657-T-276, 5 Temmuz. 1923; Elçin Macar, **Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s.118-119; Fırat, a.g.m., s.340; Hatipoğlu, **a.g.e.**, s.62-64; Erdal, **a.g.e.**, s.94. Harry Psomiades, Papa Eftim taraftarlarının Meletios'u rahat bırakmadıklarını yazmıştır. Bk.: Harry Psomiades, "The Ecumenical Patriarchate under the Turkish Republic: The First Ten Years", **Balkan Studies**, C 2, 1961, s. 52.
- 22 "Departure of the Greek Patriarch and the Future of the Patriarchate in Constantinople", **NARA-MID**. 2657-T-276, 12 Temmuz 1923; Macar, **a.g.e.**, s. 121.
- 23 Psomiades, "The Ecumenical Patriarchate under the Turkish Republic," s. 54; **Survey of International Affairs 1925**, s.268; **Times**, 20 Şubat 1924; Grigorios Dafni, **I Ellas Metaksi Dio Polemon**, Vol I, Athina, Kaktos, 1997, s. 270.
- 24 **Survey of International Affairs 1925**, s. 268. Patrikhane'nin kapatılmasına dair popüler talepler hakkında bir tartışma için bk.: Macar, **a.g.e.**, s. 125.

Constantine Arapoglou, patrik seçilmeden bir gün önce diğer iki adayla beraber Türk yetkililer tarafından mübadeleye tabi oldukları gerekçesiyle patrik olmayacakları konusunda uyarılmışlardı²⁵.

Türk yetkililer Arapoglou'nun Yunanistan'a gönderilmesi konusunda Muhtelit Mübadele Komisyonu nezdinde girişimlerde bulundular. Ankara, Arapoglou'nun Mondros Mütarekesi imzalandığında Erdek'te ikamet ettiğini, 1924 yılına kadar İstanbul'a gitmediğini ve dolayısıyla mübadeleye tabi olması gerektiği için seyahat evraklarının hazırlanıp kendisine teslim edilmesini istiyordu. Yunan tarafı ise Arapoglou'nun 1902 yılından beri İstanbul'da oturduğunu ve Erdek'teki görevinin geçici olduğunu belirtti. Ayrıca Patrikhane'nin resmi görevlisi olduğu için nerede görev yaparsa yapsın etabli sayılması gerektiğini iddia etti. C. A. Macartney Türk tarafının Arapoglou'nun sınır dışı edilmesi gerektiği konusunda ısrarcı olmasının sebebinin üç metropolit hariç Kutsal Meclis'teki tüm metropolitlerin Türk tarafının yaptığı etabli tanımına uymaması olduğunu yazmaktadır. Patrikhanenin kuralına göre patrik on iki üyeli Kutsal Meclis tarafından seçilmek zorunda olduğu için bu durumda Kutsal Meclis bile toplanamayacaktı ve aslında dolaylı olarak Patrikhane lağvedilmiş olacaktı²⁶.

Muhtelit Mübadele Komisyonu Yunan üyelerin mevcut bulunmadığı 28 Ocak 1925 tarihli toplantısında kararını verdi. Bu karara göre Türk tarafının iddiası geçerli bulundu ve Arapoglou'nun Yunanistan'a gönderilmesi konusunda komisyon herhangi bir çekince sunmadı²⁷.

30 Ocak'ta Arapoglou sınır dışı edildi ve ertesi gün Selanik'e vardı. Atina'da sınır dışı edilmeye büyük bir tepki vardı. Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun Yunan üyelerinden Giorgios Eksindaris kararı protesto ederek komisyondan istifa etti. Atina Başpiskoposu Avrupa ve Amerika'daki dini toplumların liderlerine telgraflar göndererek bu duruma müdahale etmeleri çağrısında bulundu²⁸.

25 Alexis Alexandris, "The Expulsion of Constantine IV: The Ecumenical Patriarchate and Greek Turkish Relations, 1924-25", **Balkan Studies**, C 22, 1981, s. 337; Macar, **a.g.e.**, s. 128-129; **Times**, 17 Aralık 1924, 18 Aralık 1924, 19 Aralık 1924.

26 **Survey of International Affairs 1925**, s. 269. Ayrıca bk.: Alexandris; "The Expulsion of Constantine VI," s. 337-338.

27 League of Nations, **Official Journal**, Nisan 1925, s.483; **Survey of International Affairs 1925**, s. 269-270; Psomiades, "The Ecumenical Patriarchate", s. 59; Erdal, **a.g.e.**, s. 95-96.

28 Macar, **a.g.e.**, s. 130-131; **Survey of International Affairs 1925**, s.270; Alexandris, "The Expulsion of Constantine VI," s. 344-347; Psomiades, "The Ecumenical Patriarchate", s. 60; Dafni, **a.g.e.**, s. 271; Erdal, **a.g.e.**, s.96.

Türk ve Yunan hükümetleri karşılıklı açıklamalar yaptılar. Türk tarafı patriğin mübadeleye tabi olmasından dolayı sınır dışı edilmesinin normal olduğu iddiasını yineledi. Ayrıca Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun kararını uygulamıştı. Yunan tarafı ise Lozan Antlaşması'na göre Patrikhane'nin İstanbul'da kalacağını hatırlatarak dolayısıyla onun temel unsurları olan patrik ve diğer din adamlarının da İstanbul'da kalabilmesi gerektiği görüşünü savundu. Bu yüzden Yunanlara göre Türk tarafının yaptığı uygulama Lozan Antlaşması'nın ihlali anlamına geliyordu²⁹.

Türk tarafının Arapoglou'nun sınır dışı edilmesi ısrarı daha genel etabli sorunu çerçevesindeki yaklaşımı ile ilişkilendirilebilir. Eğer, Türk tarafı mübadeleye tabi olan bir metropolitin patrik seçilmesine razı olursa bu durum etabli statüsü henüz kesinleştirilmemiş diğer İstanbul Rumları için de bir örnek teşkil edebilirdi. Zaten Ankara, sadece Arapoglou'nun değil mübadil olduğunu iddia ettiği tüm metropolitlerin sınır dışı edilmesini talep etmişti. Türkiye, patrik seçilmesine karşı değildi. Sadece mübadeleye tabi olan birisinin seçilmesini istemiyordu³⁰. Nihayet hem Kutsal Meclis hem de Yunan hükümeti Türkiye'nin bu tutumuna karşı çıkmaktan vazgeçtiler ve 19 Mayıs'ta Arapoglou patriklik makamından feragat ettiğini açıkladı. 13 Temmuz'da Vasil Georgiadis patrik seçildi ve Patrikhane normal işlerini yürütmeye devam etti³¹.

İstanbul'daki Amerikan Yüksek Komiseri Amiral Bristol, Vasil Georgiadis'in Patrik seçilmesinden sonra Patrikhane krizinin bir süreliğine Türk-Yunan ilişkilerinin gündeminden çıktığını belirtmiştir. Bunda Patrikhane'nin daha dikkatli ve kriz çıkmaması yönündeki çabalarının da etkisi olmuştur³².

Ankara Antlaşması

Patrikhane krizi şimdilik aşıldıktan sonra Türk ve Yunan yetkililer mübadeleden kaynaklanan problemlerin halli için görüşmelere devam ettiler ve 21 Haziran 1925 tarihinde Ankara'da bir antlaşma imzaladılar. Bu antlaşmanın imzalanabil-

29 Macar, **a.g.e.**, s. 131-133; Psomiades, "The Ecumenical Patriarchate", s. 60; Alexandris, "The Expulsion of Constantine IV", s.348-349; **Survey of International Affairs 1925**, s.270; Erdal, **a.g.e.**, s. 97.

30 Kutsal Meclis üyeleri konusunda Türk hükümetinin yaklaşımı hakkında bk. Alexandris, "The Expulsion of Constantine IV", s.357-358; Macar, **a.g.e.**, s. 136.

31 **Survey of International Affairs 1925**, s. 272; Erdal, **a.g.e.**, s. 98; Hatipoğlu, **a.g.e.**, s.76.

32 **NARA-MID**. 2657-T-436, 15 Aralık 1925.

miş olması bile iki ülke arasındaki ilişkilerin iyileşeceğine dair bir işaret olarak algılanmıştır³³.

Antlaşmaya göre Yunanistan, Osmanlı evrakıyla İstanbul'dan kaçan Rumların etabli sayılmaları konusundaki ısrarından vazgeçmiştir. Bu kişilerin İstanbul'da bıraktıkları mal ve mülk için de mübadeleye tabi Rumların mal ve mülklerine yapılan işlemler uygulanacaktı. Bunun karşılığında etablinin tanımı Yunan tarafının yorumladığı şekilde yapılacaktı. Son olarak, Yunanistan'da Türk tabiiyetindeki kişilerin bıraktıkları mallar ile Türkiye'de Yunan tabiiyetindeki kişilerin bıraktıkları mallar sahiplerine geri verilecekti. Eğer hükümetler bu malları geri vermek istemezlerse değerleri üzerinden satın alacaklardı³⁴.

Antlaşma imzalandıktan sonra iki ülke arasında normal diplomatik ilişkiler tekrar kurulabildi³⁵. 28 Temmuz 1925'te Cevat Bey, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Atina'ya gönderilen ilk Türk büyükelçisi oldu³⁶. Ancak iki ülke arasındaki ilişkilerin iyileşme süreci kısa sürdü. Cevat Bey'in Atina'da göreve başlamasından bir ay sonra General Pangalos bir darbe ile Yunanistan'da iktidara geldi ve diktatörlüğünü ilan etti. Kısa süren diktatörlüğü sırasında General Pangalos, Türkiye'ye karşı hasmane bir tutum sergiledi. Türkiye ile İngiltere'nin Musul meselesi yüzünden savaşa girmeleri umuduyla Türkiye'nin düşebileceği zor durumdan istifade edebilmek için fırsat kolladı³⁷. Hatta Dışişleri Bakanı Constantine Rendis, Pangalos'un Türkiye'ye savaş ilan edeceğini düşündüğü için Ekim ayında görevinden istifa etti³⁸. Pangalos'un kendisinin Türkiye karşıtı duruşu dışında ülke içinde özellikle mübadil derneklerinden Ankara Antlaşması'nın onaylanmasına karşın yoğun bir muhalefet vardı³⁹. Bu yüzden Atina, antlaşmanın onaylanması meselesini aylarca sürüncemede bıraktı.

33 NARA-MID. 2657-T-416/3, 7 Ocak 1926; Ifigenia Anastasiadou, **O Venizelos kai to Ellinotourkiko Symfono Filias tou 1930**, Athina, 1982, s.12; Psomiades, **Greek-Turkish Relations 1923-1930**, s. 104.

34 NARA-DS. 767.68115/143, 15 Ekim 1930; NARA-MID. 2657-T-416/3, 7 Ocak 1926; Anastasiadou, **a.g.e.**, s. 12; Ladas, **a.g.e.**, s. 506-509.

35 Firat, **a.g.m.**, s.343.

36 **Survey of International Affairs 1925**, s. 265.

37 Thanos Veremis, **Istoria ton Ellinotourkikon Scheseson 1453-1998**, Eliamep, Athina, 1999, s. 90-95; E. W. Newman, "Italy, Greece and Turkey", **The Nineteenth Century and After**, S 100, Ekim 1926, s. 551-553; Nilüfer Erdem, "Yunan Tarihçilerin Gözüyle 1930 Türk-Yunan Dostluk Antlaşması ve Venizelos'un Bu Sürece Katkıları", **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, No.23, 2009, s.97-98; Firat, **a.g.m.**, s.343.

38 Psomiades, **Greek-Turkish Relations 1923-1930**, s. 105.

39 Anastasiadou, **a.g.e.**, s. 12.

Atina Antlaşması

Yunanistan'ın Ankara Antlaşması'nı onaylamaması yüzünden iki ülke temsilcileri yeni bir anlaşma metni üzerinde görüşmelere başladılar. Bu dönemde Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal 1926 yılının Kasım ayında mecliste yaptığı bir konuşmada Türkiye ile Yunanistan arasındaki sorunlara barışçıl bir çözüm bulunması konusunda Türkiye'nin elinden gelen her şeyi yaptığını belirtmişti. Böylece Türk tarafının bir uzlaşma için iyi niyetle hareket edeceğinin işaretini vermişti⁴⁰.

Atina'da yapılan görüşmeler sonucunda 1 Aralık'ta taraflar bir metin üzerinde mutabakata vardılar. Antlaşma Yunanistan tarafından 25 Şubat 1927'de, Türkiye tarafından ise 5 Mart 1927'de onaylandı⁴¹.

Antlaşmaya göre mübadele bölgelerinde Türk ve Yunan vatandaşlarının bıraktıkları mallar, bölgenin bulunduğu ülke hükümetlerinin kontrolüne geçecekti. Yunan hükümeti Türklerin bıraktıkları malların değeri Yunanların bıraktıkları malların değerinden fazla olabileceğinden dolayı Uluslararası Finans Komisyonu'na, Türkiye'nin mübadillerin tazmin edilmesinde kullanması için £ 500,000 yatıracaktı. Yunanistan'da, mübadele dışı bölgelerdeki Müslüman malları ise sahiplerine iade edilecekti. Son olarak; Yunanistan normalde etabli statüsünde olabileceken İstanbul'u terk eden Rumların geri dönmesine Türkiye'nin itirazını kabul edecekti⁴².

Ifigenia Anastasiadou, bu sırada Türkiye'nin Yunanistan'la siyasi ilişkileri de geliştirebilmek için girişimlerde bulunduğunu ancak Yunanistan'ın ekonomik meseleler halledilmeden siyasi ilişkilerin geliştirilmesi çabalarını anlamsız bulmasından dolayı bunun yapılamadığını yazmaktadır⁴³.

Atina Antlaşması her iki ülke tarafından onaylanmasına rağmen Yunanistan'ın Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun 1925 yılının Temmuz ayında Deklarasyon IX'dan faydalanabileceklerini açıkladığı 119 Türk'ün mallarını Atina Antlaşması hükümlerine uygun bir şekilde iade etmeyi reddetti⁴⁴. Yunanistan'ın Muhtelit

40 **TBMM Zabıt Ceridesi**, C 27, Birinci İçtima, 1 Kasım 1926, s.5.

41 **Survey of International Affairs 1925**, s. 266. Antlaşmanın tam metni için bk.: **Türkiye Dış Politikasında 50. Yıl**, s. 196-210.

42 **Türkiye Dış Politikasında 50. Yıl**, s. 197-199; **NARA-DS**. 767.68115/143, 15 Ekim 1930.

43 Anastasiadou, **a.g.e.**, s. 13.

44 Lozan Antlaşması'nda mübadele sözleşmesinde yer almayan ancak mübadele ile ilgili olan bir başka hüküm daha vardı. O da Deklarasyon IX'du. Lozan'da görüşmeler sürerken Yunan

Mübadele Komisyonu'nun kararını uygulamamasının gerekçesi bahsi geçen 119 kişiden birinin Yunan hükümetinin memuru olan bir müftü ve bir diğeri de milletvekili aday olmasıydı. Bu iki kişinin Türk tabiiyetinde olması kabul edilemeyeceğinden Yunanistan içinde Yunan üyelerin de bulunduğu komisyonun kararını toptan reddetti⁴⁵.

Ayrıca kâğıt üstünde antlaşmalar yapılmasına rağmen Muhtelit Mübadele Komisyonu hala mübadillerin geride kalan mallarına değer biçilmesi konusunda sorunlar yaşamaya devam ediyordu⁴⁶. Bu yüzden iki ülke arasındaki ilişkiler kopma noktasına geldi.

1928-1930: Yakınlaşma Diplomasisi

1928 yılında Yunanistan'da bir zamanlar 'Megali Idea'nın en ateşli savunucularından Eleftherios Venizelos'un işbaşına gelmesiyle Yunanistan, Türkiye ile ilişkilerini düzeltme konusunda yeni bir politika belirledi.⁴⁷ Aslında bu politikanın sinyallerini Venizelos henüz seçim kampanyasında vermişti.

Venizelos 1928 seçimleri için kampanyasına Selanik'te başladı. Burada büyük bir kalabalığa yaptığı konuşmada Venizelos, Türkiye'ye uzlaşma çağrısı yaptı. Sorunların temel olarak ekonomik olduğunu ve bunların kolaylıkla aşılması gerektiğini belirtti. Daha esaslı bir iyileşme için her iki ülkenin de birbirlerinin mevcut sınırlarına saygı duyması gerektiğini söyledi⁴⁸.

Başbakan seçildikten sonra Venizelos, Başbakan İsmet Bey'e bir mektup gönderdi. Bu mektupta Türkiye ile dostluk ve iyi komşuluk ilişkileri kurma isteğini ifade etti. Venizelos, seçim konuşmasında dile getirdiği hususu mektubunda da tekrar etti ve Yunanistan'ın Türkiye'nin topraklarında gözü olmadığını yazdı.

delegasyon tek tarafı olarak 18 Ekim 1912'den önce Yunanistan'daki mübadeleye dâhil olan bölgelerde sakin olan ya da hiç orada oturmamış Müslümanlara ait malların mübadele dışı bırakılacağını ilan etti. Bu malların sahipleri malları üzerindeki tüm haklarını muhafaza edebilecek ve etabiller gibi malları üzerinde tasarrufları olabilecekti. Yunan delegasyonu bu deklarasyonun geçerli olması için Türkiye'nin de aynı durumdaki Rum malları için benzer uygulamayı ilan etmesi şartını koşmuştu. Bk.: Ladas, **a.g.e.**, s.347-348, 468-473 ve 546.

45 Skinner'dan Dışişleri Bakanına, Atina, 20 Haziran 1930, **NARA-DS**. 767.68115/136.

46 **NARA-DS**. 767.68115/143, 15 Ekim 1930; Psomiades, **Greek-Turkish Relations 1923-1930**, s. 176.

47 Erdem, a.g.m., s.99-103.

48 Anastasiadou, **a.g.e.**, s. 14.

Türkiye'nin de aynı şekilde Yunanistan'ın toprakları hakkında herhangi bir hak iddia etmemesinden duyduğu memnuniyeti belirtti⁴⁹.

İsmet Bey, Venizelos'un mektubuna 27 Eylül tarihli bir mektupla cevap verdi. İsmet Bey de sorunlara barışçıl bir çözüm bulunması konusunda Venizelos'a katıldığını ve mevcut sınırlara her iki ülkenin saygı duyuyor olmasının iyi komşuluk ilişkileri tesis edilmesi adına sağlam bir zemin oluşturduğunu yazdı. İsmet Bey, iki ülkenin mevcut antlaşmalara riayet etmesi halinde barışın sağlanabileceğini belirtti. Mübadeleden kaynaklanan finansal meselelerin halledilmesinden sonra siyasi olarak bir yakınlaşma olabileceğini ifade etti⁵⁰.

Liderlerin iyi niyet açıklamalarına rağmen 1928-29 yıllarındaki görüşmeler müspet sonuçlar doğurmadı. 1929 yılının Mayıs ayına gelindiğinde Yunan Dışişleri Bakanı Andreas Michalakopoulos iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin kopabileceğinden endişe ediyordu⁵¹. Mübadele üzerinde Ankara'da devam eden müzakereler 20 Temmuz 1929'da koptu ve Muhtelit Mübadele Komisyonu üyeleri İstanbul'a döndüler. Müzakereler ağırlıklı olarak İstanbul'dan kaçmış olan Rumların mallarının iadesi ve mübadillerin geride bıraktıkları mallara değer biçilmesi meselesinde düğümlenmişti⁵².

Görüşmeler 1930 yılının ilk yarısında yoğun bir şekilde sürdü. Nisan ayında Atina'daki Türk büyükelçisi Yunan Dışişleri Bakanı Michalakopoulos'a Türk tarafının artık daha fazla müzakere edilecek bir şey olmadığını düşündüğünü söyledi. Bunun üzerine Yunan hükümeti diğer siyasi partilerin liderleriyle bir araya geldi ve artık daha fazla uzatmaya gerek olmadığını karar verdi. Venizelos, Ankara'daki Yunan büyükelçisine Atina'nın anlaşmaya hazır olduğunu Türk yetkililere iletmesini söyledi⁵³.

49 **Venizelos'tan İsmet'e, 30 Ağustos 1928, Benaki Museum Archives of Eleftherios Venizelos (BMAEV) 173/50.** (Bu mektubu Fransızcadan tercüme eden Tuba Ünlü Bilgiç'e müteşekkirim.) Venizelos'un bu girişimi hakkında ayrıca bk.: Theodoropoulos, **a.g.e.**, s. 120-121; Erdem, **a.g.m.**, s.103.

50 İsmet'ten Venizelos'a, 27 Eylül 1928, **BMAEV 173/50**, içinde Anastasiadou, **a.g.e.**, s. 123. Ayrıca bk.: Firat, **a.g.m.**, s.345; Hatipoğlu, **a.g.e.**, s.113.

51 Alexandris, **The Greek Minority of İstanbul**, s. 131.

52 **NARA-DS. 767.68115/143**, 15 Ekim 1930; **NARA-MID. 2657-T-416/8**, 16 Haziran 1930; Ladas, **a.g.e.**, s.564-565; Kosta Al. Karamanlis, **O Eleutherios Venizelos kai oi Eksoterikes mas Scheseis 1928-1932**, Athina, Ekdoseis Papazisi, 1995, s.81-83; Psomiades, **Greek-Turkish Relations 1923-1930**, s. 262. Bu dönemde İtalya'nın Türk ve Yunan taraflarının kendi gözetiminde uzlaşması çabalarına rağmen Ankara ve Atina arasında bir yakınlaşma meydana gelmemiştir. Bk.: Bilgin, **a.g.m.**, s.810-813.

53 Skinner'dan Dışişleri Bakanlığına, Atina, 25 Nisan 1930, **NARA-DS. 767.68115/130**. Ayrıca bk.: Firat, **a.g.m.**, s.345.

Nihayet 10 Haziran 1930'da Ankara'da taraflar bir anlaşmaya vardılar. İmzalanan antlaşmaya göre Türk mübadillerin Yunanistan'da bıraktıkları mallar Yunan hükümetine geçecekti. 1912 yılından itibaren Yunan hükümetinin mübadele bölgesinde el koyduğu Müslüman malları da yine Yunanistan'ın kontrolünde kalacaktı. Aynı şekilde Rum mübadillerin Türkiye'de bıraktıkları mallar Türk hükümetine geçecekti. Her iki ülke de bu malları kıymetlendirme işinden vaz geçeceklerdi. Ankara ve Atina, kendi ülkelerine gelen mübadillerin kayıplarını kontrollerine geçen mallar ile tazmin edeceklerdi⁵⁴.

Ankara Antlaşması, etablinin de tanımını açık bir şekilde yapmıştır. Buna göre İstanbul'da yaşayan bütün Rumlar, geliş tarihlerine bakılmaksızın, etabli sayılmışlardır. Eğer bu kişilere ait mallara daha önceden Türk hükümeti el koymuşsa, bu mallar sahiplerine iade edilecekti. Aynı şekilde Batı Trakya'daki Türkler de etabli sayılmışlar ve onların mülkleri ile ilgili yapılacak işlemler Rumların emvaline ilişkin muamele ile aynı olacaktı⁵⁵.

Mübadeleden kaynaklanan meselelerin halledilmesi ile Türkiye ile Yunanistan için siyasi yakınlaşmanın yolu açılmıştı. Ankara Antlaşması'nın imzalandığı gün İsmet Bey, Venizelos'u Ankara'ya davet etti⁵⁶. Venizelos bu daveti kabul etti ve iki ülke temsilcileri bir siyasi iş birliği antlaşması üzerinde çalışmaya başladılar. Neticede bu antlaşmanın 1930 Ekimi'nde imzalanması kararlaştırıldı. Venizelos Ankara'ya 27 Ekim'de vardı⁵⁷ ve üç gün sonra Türkiye ile Yunanistan arasında siyasi yakınlaşmayı başlatan tarihi antlaşmalar imzalandı. Bu antlaşmalardan ilki

54 **Türk Dış Politikasında 50. Yıl**, s. 213-227; **NARA-DS**. 767.68115/144, 15 Ekim 1930; "Close of the Work of the Mixed Commission for the Exchange of Greek and Turkish Populations" içinde Prentiss W. Gilbert'ten Dışişleri Bakanına, 15 Ocak 1935 **NARA-DS**. 767.68115/165. Arnold Toynbee, MMK'nın tarafsız üyelerinin Türk ve Yunan hükümetlerine emval-i metrukenin değerlendirilmesi işinin pratik olarak neredeyse imkânsız olduğunu kabul etmelerini istediklerini belirtmektedir (**Survey of International Affairs 1930**, Oxford University Press, 1931, s. 162-163).

55 **NARA-DS** 767.68115/143, 15 Ekim 1930; **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri (BCA)**, 030.18.01.02/12.48.18, 5 Temmuz 1930.

56 **Türk Dış Politikasında 50. Yıl**, s. 230; Karamanlis, **a.g.e.**, s. 84-85.

57 "Enclosure No.1" içinde **NARA-MID**. 2657-T-480/1, 17 Kasım 1930; Grew'dan Dışişleri Bakanına, 3 Kasım 1930, **NARA-DS**. 767.78/685; **Cumhuriyet**, 28 Teşrinievvel 1930; **İsmet Paşa'nın Siyasi ve İçtimai Nutukları**, Ankara, Başvekalet, 1933, s. 364-367; TDA Yunanistan (1921-31) K. 7/34 içinde **Atatürk'ün Milli Dış Politikası**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981, s. 177-178; **BMAEV** 173/332.

tarafsızlık ve uzlaşma ile ilgiliydi. İkincisi ise iki ülke arasında ticari iş birliğini tesis eden ve kolaylaştıran hükümler içeriyordu⁵⁸.

Eski Düşmanlar, Yeni Dostlar: Türkiye ve Yunanistan (1930-1938)

1930 yılında imzalanan antlaşmalarla iki ülke artık iyi komşuluk tesis etme yönünde önemli adımlar atmışlardı. Bu yakınlaşma 1933 yılında iki ülkenin Trakya'daki sınırlarını ortak ilan edecekleri Samimi Misak'a kadar birkaç kez test edildi. Türkiye ile Yunanistan arasında kriz çıkarabilecek ilk mesele 1931 yılının Ekim ayında Kıbrıs'ta patlak veren enosisçi gösterilerdi. 21 Ekim'de enosisçi Rumlar İngiliz yönetimine karşı gösteriler başlatmışlar ve bu gösteriler sırasında İngiliz valinin evini yakmışlardı. Hem Yunanistan hem de Türkiye olayları yakından izliyordu. Türkiye, adadaki statükonun değişmesinden yana değildi. Yunanistan'ın Kıbrıslı Rumların kendisine bağlanması isteğine sıcak bakacağı düşünülebilirdi. Bununla beraber Venizelos hükümeti hem İngiltere hem de Türkiye ile ilişkilerini bozmamak için Rumların enosis taleplerine şimdilik sıcak bakmadı. Adanın nasıl olsa İngiltere tarafından İyon Adaları gibi Yunanistan'a barışçıl bir şekilde bırakılacağına inanıyordu. Eğer enosis gerçekleşecekse bu hem İngiltere'yi hem de Türkiye'yi gücendirmeden olmalıydı. Dolayısıyla Türk-Yunan yakınlaşması Yunanistan'ın meseleyi alevlendirmeyi tercih etmemesi sonucu bir sınava başarıyla atlatmıştı⁵⁹.

Türkiye ile Yunanistan arasında gerginleşmeye yol açabilecek ikinci bir gelişme ise Kıbrıs'taki hadiselerin ertesi yılında gerçekleşti. 1932 yılında Türk hükümeti bazı mesleklerin sadece Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarına münhasır olmasına yönelik bir karar aldı. Buna göre bu mesleklerle meşgul yabancılar üç yıl içinde işlerini terk etmek zorunda kalacaklardı⁶⁰. Bu mesleklerde çalışan yabancı

58 **NARA-MID**. 2657-T-480/2, 4 Kasım 1930; Ahmet Şükrü Eşer, **Siyasi Tarih 1919-1939**, Ankara, Güney Matbaacılık ve Gazetecilik T.A.O., 1953, s. 211-212; "Türkiye ile Yunanistan Arasında İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Mukavelenamesi", **NARA-DS**. 767.00/49; Grew'dan Dışişleri Bakanına, 20 Mayıs 1931, **NARA-DS**. 767.68115/149; **Türk Dış Politikasında 50. Yıl**, s. 251-256; Erdem, **a.g.e.**, s.113-116.

59 Bestami S. Bilgiç, "The Cyprus Crisis of October 1931 and Greece's Reaction: The Place of Turkey and Turkish Cypriots in the Eyes of Greek and Greek Cypriot Leadership", **Uluslararası Hukuk ve Politika**, C I, No.4, 2005, s.91-101.

60 Kanun No. 2007, **Resmi Gazete**, 16 Haziran 1932. Bu kanunda kapsam dâhilindeki kişilerin belirtilen meslekleri bir yıl içinde terk etmeleri gerekeceği belirtiliyordu. Ancak bu süre daha sonra tadil edildi ve 1932 yılının Haziran ayından itibaren olacak şekilde üç yıla çıkarıldı. Bk.: **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre:4, C 15, İçtima 2, 31 Mayıs 1933, s. 468.

uyruklular ülkeyi 1935 yılının Haziran ayına kadar terk etmek durumunda olacaklardı. Türkiye'deki Amerikan büyükelçisi Robert Skinner 1934 yılının Haziran ayında yaklaşık on beş bin Yunan uyruklunun bu yasa yüzünden Türkiye'den ayrılmak zorunda bırakıldığını yazmıştı⁶¹.

Bu yasaya Yunan basını sert tepki göstermişti. Ancak Venizelos'un yerine başbakanlığa oturan Panagis Tsaldaris bu konu yüzünden Türkiye ile olan dostluk ilişkilerinin zedelenmesini istemiyordu⁶². Dolayısıyla iki ülke arasında bir kriz çıkmadan bu mesele de atlatılmış oldu.

Bu tür gelişmelerin büyük krizler haline gelmemesi bir yana, Türkiye ile Yunanistan ikili ilişkileri o kadar ilerletmişlerdi ki 1933 yılının Mayıs ayında iki ülke arasında bir gümrük birliği kurulması yönünde teklifler ortaya atıldı. Hatta gümrük birliğinin tesis edilmesinden sonra iki ülkenin siyasi bir birliğe doğru adımlar atması gibi o zaman için radikal sayılabilecek öneriler bile dillendirilmeye başlandı⁶³. Her ne kadar Türkiye ile Yunanistan arasında bir gümrük birliği kurulmamış olsa da bu tür tekliflerin tartışılması bile iki komşu ülkenin kısa zaman içerisinde dostluk adına önemli bir yol kat ettiklerini göstermektedir.

1933 yılında Venizelos'un yerine başbakanlık koltuğuna oturan Panagis Tsaldaris, beraberinde Dışişleri Bakanı Dimitrios Maximos ve Maliye Bakanı G. Pesmazoglou ile birlikte 12 Eylül 1933 tarihinde Ankara'ya geldiler. İki gün sonra Türk ve Yunan yetkililer Türkiye ile Yunanistan arasında Samimi Misak'ı imzalandılar. Buna göre her iki ülke sınırlarının ihlal edilemezliğini karşılıklı garanti ettiler. Türk-Yunan Samimi Misakı o dönemde Balkanlarda revizyonist politikalar izleyen ve özellikle Yunanistan ile olan sınırında kendi lehine değişiklik isteyen Bulgaristan'ı bu emellerinden caydırmaya yönelik bir girişim olarak yorumlanabilir⁶⁴.

61 Skinner'dan Dışişleri Bakanlığına, 30 Haziran 1934, **NARA-DS**. 767.68/712. Yunan kamuoyunun tepkisi hakkında bk.: MacVeagh'tan Dışişleri Bakanına, 24 Temmuz 1934, **NARA-DS**. 867.504/13.

62 **BCA** 030.10/255.716.5, 8 Ocak 1933.

63 **BCA** 030.10/255.716.13, 6 Mayıs 1933.

64 Howland Shaw'dan Dışişleri Bakanına, 28 Eylül 1933, **NARA-DS**. 767.6812/NON AGRSSION/3; **NARA-MID**. 2657-T-480/4, 18 Eylül 1933; **NARA-DS**. 767.6812/NON AGRSSION/5, 30 Eylül 1933; Zafer Çakmak, "Yunanistan Başbakanı Panagis Tsaldaris'in Türkiye'yi Ziyareti (10-17 Eylül 1933)", **Turkish Studies**, C 2, S 4 (2007), s.1271-1282; Fırat, a.g.m., s.349-350.

Bu paktın imzalanmasındaki bir başka etken ise Gazi Mustafa Kemal'in Balkanlarda sınırların değişmesini engelleyebilecek şekilde bir Balkan birliği kurulmasına yönelik çabalarıydı. Eğer bütün Balkan ülkeleri kendi aralarında sınırlara saygı duyduklarını ilan eden antlaşmalar imzalarlarsa bu otomatik olarak bölgede genel olarak barışın devamı anlamına gelecekti⁶⁵.

Türkiye-Yunanistan İlişkileri ve Balkan Paktı

Türkiye ile Yunanistan kendi aralarında iyi komşuluk ilişkilerini tesis ettikten sonra genel olarak Balkan coğrafyasında barış ve huzurun egemen olması için yapılan girişimlere destek verdiler. Balkanlarda statükonun muhafazasına dair bu girişimlerin sonucu olarak 9 Şubat 1934 tarihinde Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya Balkan Paktı'nı imzaladılar. Bu pakt asıl olarak bölgede sınırların değişmezliği prensibi üzerine kurulmuştu. Ayrıca paktın, bölge ülkeleri arasında siyasi ve ekonomik işbirliğinin geliştirilebilmesi amacıyla bir forum olabileceği umut edilmiştir⁶⁶.

Balkanlarda bölge ülkelerinin iş birliği tesis etmelerine yönelik çabalar 1930 yılında başlamıştı. 1930'da ve daha sonra ertesi yıl Türkiye, Arnavutluk, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya'dan temsilciler Atina ve İstanbul'da tertip edilen iki konferansta bir araya geldiler. Ancak Bulgaristan'ın, azınlıklar meselesi hallolmadan bir Balkan birliği oluşturulmasına sıcak bakmaması sonucu siyasi işbirliğine yönelik meseleler müzakere edilemedi⁶⁷.

1932 ve 1933 yılları arasında yine siyasi olmayan konuların görüşüldüğü toplantılar yapıldı⁶⁸. Siyasi konuların etraflıca görüşülememesinin sebebi

65 1930'ların başından itibaren İtalya lideri Benito Mussolini'nin dünyanın kaderinin İtalya'nın da dahil olduğu Büyük Devletler tarafından belirlenmesi gerektiğini açıkça dile getirmesi, Gazi Mustafa Kemal'i Balkan devletlerinin kendi kararlarını kendilerinin alması gerektiğini düşünmeye sevk ettiği söylenebilir. Bk.: Dilek Barlas, "Atatürk Döneminde Türkiye'nin Balkan Politikası", **Üçüncü Uluslararası Atatürk Sempozyumu**, C II, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998, s.836.

66 **NARA-DS. 767.00/61**, 15 Mart 1935; **NARA-DS. 770.00/295** (Bu rapor Balkan Paktı imza edilmeden önceki Balkanlardaki gelişmeler hakkında genel bir değerlendirmedir. Robert Skinner tarafından hazırlanmıştır ve üstündeki tarih okunamamaktadır); Robert J. Kerner ve Harry N. Howard, **The Balkan Conferences and the Balkan Entente, 1930-1935**, University of California Press, Berkeley, 1936, s. 21; **Survey of International Affairs 1934**, Oxford University Press, 1935, s. 508; Barlas, a.g.m., s.837.

67 Kerner ve Howard, **a.g.e.**, s. 30-36, 39-41 ve 62-63; **Survey of International Affairs 1934**, s. 508.

68 Kerner ve Howard, **a.g.e.**, s. 72, 87-90 ve 112-113; **Survey of International Affairs 1934**, s. 508-509.

Bulgaristan'ın azınlıklar meselesinin çözümü için ısrarını devam ettirmesiydi. Bu sırada 1933 yılının Eylül ayında Türkiye'nin Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal ile Yunanistan'da muhalefet lideri Eleftherios Venizelos İstanbul'da buluştular. Bu görüşmede diğer meselelerin yanında Balkan konferansları hakkında fikir teatisinde bulundular. Türkiye ile Yunanistan'ın bir Balkan birliği kurulması yönünde ne yapabileceğini tartıştılar. Gazi Mustafa Kemal paktın nasıl oluşturulabileceği konusundaki fikirlerini Venizelos'la paylaştı. Buna göre ilk önce Sovyet Rusya'nın onayı alınmalıydı. Ayrıca İtalya küstürülmemeliydi. Paktın, mütevazı hedeflerinin olması, savunmaya ve barışın muhafazasına yönelik bir amacının olduğunun altının çizilmesi gerektiğini söyledi. Venizelos, Gazi Mustafa Kemal'in bu planından gayet memnun olduğunu ifade etti⁶⁹. Büyük oranda Gazi Mustafa Kemal'in Balkanlarda barışın muhafazasına yönelik gayretlerinden dolayı Venizelos, 1934 yılında Gazi Mustafa Kemal'i Nobel Barış Ödülü'ne aday gösterdi⁷⁰. Her ne kadar Balkan Paktı Balkanlarda saldırmazlığı tesis edemese de iki liderin bu çabaları bir zamanlar düşman olan iki devlet adamının kısa zamanda birlikte barışın muhafazasına yönelik çalışan ortaklara dönüşmelerini göstermeleri açısından önemlidir.

Balkan Paktı'ndan Atatürk'ün Vefatına Kadar Türkiye-Yunanistan İlişkileri

Türkiye ile Yunanistan arasındaki iyi komşuluk ilişkileri Balkan Paktı'nın imzalanmasından sonra da devam etti. 1930'ların ikinci yarısında Avrupa'da İtalyan ve Alman yayılmacılığı barışı tehdit etmeye başlamıştı. Bu konjonktürde Türkiye ve Yunanistan iş birliklerini devam ettirebildiler. Bu bağlamda mesela 1936 yılında Türkiye'nin isteği doğrultusunda İstanbul ve Çanakkale boğazlarının statüsünün tekrar görüşüldüğü Montreux konferansında Yunanistan Türkiye'nin talebi yönünde olumlu görüş bildirdi⁷¹.

1937 yılına gelindiğinde Balkanlardaki İtalyan emellerine bir cevap olarak Yugoslavya, revizyonist iki ülke Bulgaristan ve İtalya ile birer dostluk antlaş-

69 26 Eylül 1933, TDA Devletler K. 34/15 B.1 a.3 içinde **Atatürk'ün Milli Dış Politikası**, s. 222-224.

70 Zafer Çakmak, "Venizelos'un Atatürk'ü Nobel Barış Ödülü'ne Aday Göstermesi", **Erdem**, No.52 (2008), s.91-109; Andrew Mango, **Atatürk: Modern Türkiye'nin Kurucusu**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2012, s.558.

71 Bestami S. Bilgiç, "1936 Montrö Boğazlar Sözleşmesi" içinde Haydar Çakmak (haz.), **Türk Dış Politikası 1919-2008**, Platin Yayınları, Ankara, 2008, s.223-228; Fırat, a.g.m., s.353.

ması imzaladı⁷². Yugoslavya'nın bu ülkeler ile dostluk antlaşmaları imzalaması Yunanistan'ı endişelendirdi⁷³. Gelişmeleri değerlendirmek üzere Yunanistan'ın lideri Ioannis Metaksas, İsmet İnönü'yü Atina'ya davet etti⁷⁴. İsmet İnönü, Atina'da Yunan yetkililer tarafından coşku ile karşılandı. Taraflar iki ülkenin dostluğunu tekrar teyit ettiler ve her iki ülkenin de Balkanlar'da barıştan yana olduğunu yinelediler. Metaksas ile İnönü'nün görüşmesi sırasında İnönü Yunan lidere Atatürk'ten aldığı bir telefon mesajını ilettili. Bu mesajda Atatürk, Balkan Paktı üyelerinin sınırlarının ortak olduğunu ve bu sınırları değiştirmeye çalışacak olanların bu hususa dikkat etmeleri gerektiğini söyledi⁷⁵. Atatürk'ün burada kastettiği ülke Bulgaristan'dı. Atina'daki Amerikan büyükelçisi Lincoln MacVeagh, Türk cumhurbaşkanının son zamanlarda Bulgaristan'ın askeri gösterilerde Yunan ve Türk şehirlerini hedef almalarından çok rahatsız olduğunu yazmıştı⁷⁶.

1930'lardaki Türk-Yunan dostluğunun mimarlarından olan ve barış yönündeki çabası yüzünden Yunan başbakanı tarafından Nobel Barış Ödülü'ne aday gösterilen Mustafa Kemal Atatürk 10 Kasım 1938 yılında vefat etti. Atatürk'ün vefatı sadece Türkiye'de değil, Yunanistan'da da büyük üzüntü meydana getirdi⁷⁷.

Atatürk'ün vefat etmesiyle Türkiye'de bir dönem kapanmış olsa da Atatürk'ün Venizelos'la birlikte temellerini attığı Türkiye-Yunanistan iyi komşuluk ilişkileri 1938 yılından sonra da devam etti.

72 Leften Stavrianos, **The Balkans Since 1453**, New York, Rinehart, 1958, s. 743.

73 MacVeagh'tan Dışişleri Bakanına, 31 Mayıs 1937, **NARA-DS**. 767.68/732; John Iatrides (ed.), **Ambassador MacVeagh Reports: Greece, 1933-1947**, Princeton University Press, Princeton, c.1980, s. 113-114.

74 MacVeagh'tan Dışişleri Bakanına, 8 Haziran 1937, **NARA-DS**. 767.68/733; Iatrides, **a.g.e.**, s. 113.

75 **NARA-DS**. 767.68/732, 31 Mayıs 1937; Fırat, a.g.m., s.354.

76 MacVeagh'tan Dışişleri Bakanına, 8 Haziran 1937, **NARA-DS**. 767.68/733; Iatrides, **a.g.e.**, s. 113-114.

77 Alexis Alexandris, "Turkish Policy towards Greece During the Second World War and Its Impact on the Greek-Turkish Detente", **Balkan Studies**, C 23, S 1, 1982, s. 168.

SONUÇ

Atatürk döneminde Türkiye-Yunanistan ilişkilerinin seyri iki eski düşman ülkenin kısa sayılabilecek bir süre içerisinde iki dost ülke haline gelebileceklerini göstermesi açısından önemlidir. 1923-1930 yılları arasında Yunanistan'ın siyaseti biraz inişli çıkışlı bir görüntü verse de Türk liderlerin soğukkanlılıklarını yitirmemelerinden dolayı sıcak çatışma yaşanmamış ve barışın tesis edilebilmesine yönelik çabalar devam edebilmiştir. Özellikle Türkiye imzaladığı anlaşmalara sadık kalmış ve aynı tavrı Yunanistan'dan da beklemiştir. Türkiye'nin bu politikası 1928 yılında Yunanistan'da bir karşılık bulmuş ve bir zamanlar Yunan ordularını Anadolu'yu işgale göndermiş olan Eleftherios Venizelos Türkiye ile yakınlaşma siyasetini ülkesi adına yürütmüştür.

Büyük oranda Mustafa Kemal Atatürk ve Eleftherios Venizelos'un çabalarıyla 1930 yılında Türkiye ile Yunanistan aralarında iyi komşuluk ilişkileri tesis eden antlaşmaları imzalamışlardır. İki ülke, 1930 yılından sonra daha önce ilişkileri zedeleyebilecek krizlerin büyümelerini engellemişler ve elde ettikleri dostluğun zarar görmemesine uğraşmışlardır. Hatta kısa süre içerisinde Ankara ve Atina, bölgelerinde de barışın hâkim olabilmesi için girişimlerde bulunmuşlardır.

Atatürk, 1938 yılındaki vefatına kadar Yunanistan'la ilişkilere ehemmiyet vermiş ve hatta üçüncü ülkelerin tehditlerine karşı Türkiye'nin Yunanistan'a destek vermesini sağlamıştır. Atatürk'ün bu siyaseti kalıcılaşmış ve 1938 yılından sonra ülke yönetiminde iş başına gelenlere miras kalmıştır. 1954 yılında Kıbrıs sorunu, uluslararası bir mesele haline gelip Türkiye-Yunanistan ilişkilerinde gerilime sebep olana kadar Türkiye ile Yunanistan iyi komşuluk ilişkilerini devam ettirmişlerdir.

KAYNAKÇA

1. ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030.18.01.02/12.48.18, 5 Temmuz 1930.

BCA, 030.10/255.716.5, 8 Ocak 1933.

BCA, 030.10/255.716.13, 6 Mayıs 1933.

Benaki Museum Archive of Eleftherios Venizelos (BMAEV), 173/50.

National Archives Research Administration (NARA) – Military Intelligence Division (MID), 2657-T-276, 5 Temmuz. 1923.

NARA - MID. 2657-T-276, 12 Temmuz 1923.

NARA - MID. 2657-V-425/9, 29 Ekim 1924

NARA - MID. 2657-T-436, 15 Aralık 1925.

NARA - MID. 2657-T-416/3, 7 Ocak 1926.

NARA - MID. 2657-T-416/7, 14 Haziran 1929.

NARA - MID. 2657-T-416/8, 16 Haziran 1930.

NARA - MID. 2657-T-480/2, 4 Kasım 1930.

NARA - MID. 2657-T-480/1, 17 Kasım 1930.

NARA - MID. 2657-T-480/4, 18 Eylül 1933.

NARA - Department of State (DS), 767.00/49.

NARA - DS. 770.00/295.

NARA - DS. 767.68115/130, 25 Nisan 1930.

NARA - DS. 767.68115/136, 20 Haziran 1930.

NARA - DS. 767.68115/143, 15 Ekim 1930.

NARA - DS. 767.78/685, 3 Kasım 1930.

NARA - DS. 767.68115/149, 20 Mayıs 1931.

NARA - DS. 767.6812/NON AGRESSION/3, 28 Eylül 1933.

NARA - DS. 767.6812/NON AGRESSION/5, 30 Eylül 1933.

NARA - DS. 767.68/712, 30 Haziran 1934.

NARA - DS. 867.504/13, 24 Temmuz 1934.

NARA - DS. 767.68115/165, 15 Ocak 1935.

NARA - DS. 767.00/61, 15 Mart 1935.

NARA - DS. 767.68/732, 31 Mayıs 1937.

NARA - DS. 767.68/733, 8 Haziran 1937.

2. YAYINLANMIŞ ESERLER ve GAZETELER

ALEXANDRIS, Alexis, **The Greek Minority of İstanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974**, Center for Asia Minor Studies, Athens, 1983.

ALEXANDRIS, Alexis, "The Expulsion of Constantine IV: The Ecumenical Patriarchate and Greek Turkish Relations, 1924-25", **Balkan Studies**, C 22, 1981: 333-363.

ALEXANDRIS, Alexis, "Turkish Policy towards Greece During the Second World War and Its Impact on the Greek-Turkish Detente", **Balkan Studies**, C 23, S 1, 1982, 157-197.

ANASTASIADOU, Ifigenia, **O Venizelos kai to Ellinotourkiko Symfono Filias tou 1930**, Athina, 1982.

ARI, Kemal, **Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç 1923-1925**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

Atatürk'ün Milli Dış Politikası, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981.

BARLAS, Dilek, "Atatürk Döneminde Türkiye'nin Balkan Politikası", **Üçüncü Uluslararası Atatürk Sempozyumu**, C II, Atatürk Araştırma Merkezi Ankara, (1998): 833-838.

BİLGİÇ, Bestami S., "The Cyprus Crisis of October 1931 and Greece's Reaction: The Place of Turkey and Turkish Cypriots in the Eyes of Greek and Greek Cypriot Leadership", **Uluslararası Hukuk ve Politika**, C I, No.4, 2005, s.91-101.

BİLGİÇ, Bestami S., "1936 Montrö Boğazlar Sözleşmesi" içinde Haydar Çakmak (haz.), **Türk Dış Politikası 1919-2008**, Platin Yayınları, Ankara, 2008, s. 223-228.

BİLGİN, Mustafa Sıtkı, "Atatürk Döneminde Türkiye'nin Balkan Diplomasisi (1923-1930)", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XX, S 60 (2004): 799-820.

BİLSEL, M. Cemil, **Lozan**, C II, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1998.

BLANCHARD, Raoul, “The Exchange of Populations between Greece and Turkey”, **Geographical Review**, C 15, S 3, Temmuz 1925: 449-456.

BROWN, Philip Marshall, “The Lausanne Conference”, **American Journal of International Law**, C 17, S 2, Nisan 1923, 290-296.

Cumhuriyet, 28 Teşrinievvel 1930.

ÇAKMAK, Zafer, “Yunanistan Başbakanı Panagis Tsaldaris’in Türkiye’yi Ziyareti (10-17 Eylül 1933)”, **Turkish Studies**, C 2, S 4 (2007), s.1271-1282.

ÇAKMAK, Zafer, “Venizelos’un Atatürk’ü Nobel Barış Ödülü’ne Aday Göstermesi”, **Erdem**, No.52 (2008), s.91-109.

DAFNI, Grigorios, **I Ellas Metaksi Dio Polemon**, Vol I, Kaktos, Athina, 1997.

ERDAL, İbrahim, **Mübadele, Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan 1923-1925**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006.

ERDEM, Nilüfer, “Yunan Tarihçilerin Gözüyle 1930 Türk-Yunan Dostluk Antlaşması ve Venizelos’un Bu Sürece Katkıları”, **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, No.23, 2009: 93-128.

ESMER, Ahmet Şükrü, **Siyasi Tarih 1919-1939**, Güney Matbaacılık ve Gazetecilik T.A.O., Ankara, 1953.

FIRAT, Melek, “Yunanistan’la İlişkiler” içinde Baskın Oran (ed.), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, 325-356.

Greek Refugee Settlement, Publications of the League of Nations, 1926.

HATİPOĞLU, M. Murat, **Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan 1923-1954**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1997.

IATRIDES, John (ed.), **Ambassador MacVeagh Reports: Greece, 1933-1947**, Princeton University Press, Princeton, c.1980.

İsmet Paşa’nın Siyasi ve İçtimai Nutukları, Başvekalet, Ankara, 1933.

KARAMANLIS, Kosta Al, **O Eleutherios Venizelos kai oi Eksoterikes mas Scheseis 1928-1932**, Ekdoseis Papazisi, Athina, 1995.

KERNER, Robert J. ve HOWARD, Harry N., **The Balkan Conferences and the Balkan Entente, 1930-1935**, University of California Press, Berkeley, 1936.

LADAS, Stephen P. **The Exchange of Minorities**, The Macmillan Company, New York, 1932.

Lausanne Conference on Near Eastern Affairs, 1922-1923, Records of Proceedings and Draft Terms of Peace, Turkey No 1 (1923), Cmd. 1814.

League of Nations, **Official Journal**, Nisan 1925.

MACAR, Elçin, **Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

MANGO, Andrew, **Atatürk: Modern Türkiye'nin Kurucusu**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2012.

NEWMAN, E. W., "Italy, Greece and Turkey", **The Nineteenth Century and After**, S 100, Ekim 1926: 545-555.

PALLIS, A.A., "The End of the Greco-Turkish Feud", **Contemporary Review**, S 138, 1930: 615-620.

PALLIS, A. A., "Exchange of Populations in the Balkans", **The Nineteenth Century and After**, Mart 1925: 1-8.

PSOMIADES, Harry, **Greek-Turkish Relations, 1923-1930: A Study in the Politics of Rapprochement**, Columbia University, 1962.

PSOMIADES, Harry. "The Ecumenical Patriarchate under the Turkish Republic: The First Ten Years", **Balkan Studies**, C 2, 1961, 47-70.

Publication of the Permanent Court of International Justice, Series B, no. 10.

Resmi Gazete, Kanun No. 2007, 16 Haziran 1932.

STAVRIANOS, Leften, **The Balkans Since 1453**, Rinehart, New York, 1958.

Survey of International Affairs 1925, Vol 2, Oxford University Press, 1927.

Survey of International Affairs 1930, Oxford University Press, 1931.

Survey of International Affairs 1934, Oxford University Press, 1935.

ŞİMŞİR, Bilal (ed.). **Lozan Telgrafları**, C 1, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, C 27, Birinci İçtima, 1 Kasım 1926.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 4, C 15, İçtima 2, 31 Mayıs 1933.

THEODOROPOULOS, Vyron, **Oi Tourkoi kai Emeis**, Athina, Fytraki, 1988.

Times, 20 Şubat 1924.

Times, 20 Ekim 1924.

Times, 17 Aralık 1924.

Times, 18 Aralık 1924.

Times, 19 Aralık 1924.

Türkiye Dış Politikasında 50. Yıl: Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı: 1923-1934, T.C. Dışişleri Bakanlığı, Ankara, 1974.

VEREMIS, Thanos, **Istoria ton Ellinotourkikon Scheseson 1453-1998**, Eliamep, Athina, 1999.

